

De verloren generatie Duitse vrouwen

DE MANNEN EN VROUWEN die de terreurorganisaties van het Derde Rijk vestigden en leidden, waren verbluffend jong.¹ Toen de 43-jarige Hitler in januari 1933 tot kanselier van Duitsland werd benoemd, was meer dan twee derde van zijn volgelingen nog geen 40. De toekomstige chef van het Reichssicherheitshauptamt, Reinhard Heydrich, was 37 jaar toen hij de Wannsee-conferentie voorzat en de naziplannen voor de massamoord op Joden in Europa uiteenzette. De horden secretaresses die de vernietigingsmachinerie aan de gang hielden, waren tussen de 18 en de 25 jaar. De verpleegsters die in de oorlogsgebieden werkten, assisteerden bij medische experimenten en dodelijke injecties toedienden, waren ook jeugdige werkrachten. De vriendinnen en echtgenotes van de ss-kopstukken, wier taak het was om de toekomstige zuiverheid van het arische ras te verzekeren door gezonde kinderen te baren, waren van de

vereiste vruchtbare leeftijd. De gemiddelde leeftijd van vrouwelijke concentratiekampbewakers was 26 jaar; de jongste was pas 15 toen ze in kamp Gross-Rosen in het door de nazi's ingelijfde Polen in dienst kwam.

Terreurregimes gedijen op het idealisme en de energie van jonge mensen, die ze boetseren tot de gehoorzame kaders van massabewegingen, paramilitaire troepen en zelfs tot uitvoerders van genocide. Mannelijke Duitsers die de pech hadden gehad ten tijde van de Eerste Wereldoorlog de volwassen leeftijd te bereiken, ontwikkelden zich tot een speciale categorie, gedefformeerd op manieren die we nog steeds trachten te diagnosticeren. Eén historicus² heeft deze generatie jongemannen omschreven als 'compromisloze', onbuigzame ideologen en zelfverzekerde, hoogopgeleide mannen die hun ambities in de ss-elite verwezenlijkten als ontwerpers van de Holocaust-machinerie in Berlijn. Een generatie jonge vrouwen leverde ook een aandeel aan de genocide, niet als aanvoerders, maar als bedieners van de machine. Wat dit vrouwelijke kader, dat bestond uit jonge hoogopgeleide vrouwen en echtgenotes die de Holocaust mogelijk maakten – de vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog naar het Oosten gingen en daar directe getuigen van, medeplichtigen aan of uitvoerders van de moorden waren – van andere vrouwen onderscheidt, is dat ze de babyboomers van de Eerste Wereldoorlog³ waren, verwekt aan het einde van een tijdperk en aan het begin van een nieuw.

Eind 1918 verloor het Duitse Rijk de militaire strijd en ging ten onder; soldaten sloegen aan het muiten en de Duitse keizer, die tot oorlogsmisdadiger werd verklaard, vluchtte naar Nederland. De patriarchale wereld van het oude regime stortte in en te midden van haar ruïnes leek politiek alles mogelijk te zijn.

De nieuwe orde – Duitslands eerste experiment met democratie, gevormd naar het Amerikaanse en Britse voorbeeld – bood vrouwen uitzicht op meer individuele vrijheid en macht in het moderniserende Westen. Duitse vrouwen gingen in januari 1919 voor het eerst naar de stembus en verwierven officieel gelijke rechten, althans op papier, op basis van de grondwet van Weimar. Dit was een buitengewone verandering, aangezien het Duitse vrouwen tot 1908 verboden was zich met politiek bezig te houden en ze als de ‘inferieure’ sekse in de Duitse maatschappij ondergeschikte posities hadden, die de meeste Duitse vrouwen zelf als niet meer dan natuurlijk zagen. Door de Eerste Wereldoorlog waren vrouwen gedwongen geweest zich in de publieke sfeer te begeven, door werk te verrichten dat verband hield met de oorlogvoering – in fabrieken, openbaar vervoer en overheidskantoren – maar ze hadden weinig ervaring in de politiek en de meesten vonden het ook best om zich niet met politiek in te laten. Maar de ineensstorting van de monarchie opende plotsklaps de politieke arena die voor hen gesloten was geweest.

In de Weimarrepubliek was er een explosie van populistische bewegingen, burgerwachten en georganiseerde partijen van allerlei kleur.⁴ Alleen al in München waren er in het begin van de jaren twintig, naast de opkomende nazipartij, zo’n 40 van dit soort bewegingen. De meeste noemden zich vol trots *völkisch*, ‘van het volk’, zij het dat in dit geval ‘volk’ uitsluitend naar Duitsers verwees. Deze populistische bewegingen waren ongegeneerd nationalistisch, xenofob en antisemitisch. Ze streefden naar eenheid door middel van racisme en verwierpen het liberalisme en de parlementaire democratie als een buitenlandse aantasting van een ingebeelde Germaanse manier van leven, waarin vrede en orde heersten. De mensen die het volk verheerlijkten, haalden

hun inspiratie uit een geromantiseerde visie op het verleden en hadden de eenheid van ‘bloed en bodem’ en de ijzeren wilskracht van de Duitse krijger hoog in het vaandel staan. In het door de nederlaag vernederde Duitsland van na de oorlog oefenden mythische verhalen over een nationale wedergeboorte en de zoektocht naar een redder die de eer van het land zou herstellen grote aantrekkingskracht uit op de jeugd en op arme plattelandsbewoners die zich massaal aansloten bij de talrijke volkspartijen.

Waarschijnlijk waren vrouwen slechts in zeer geringe mate betrokken bij de vorming van rechtse bewegingen. Mannen waren niet van zins hun traditionele dominantie in de politiek op te geven en vrouwenkwesties werden als tweederangs gezien, niet als nationale prioriteiten. De *völkische* partijen van Weimar ontleenden hun kracht aan de mannenwereld van het oorlogsfront, niet aan de vrouwelijke wereld van het thuisfront. Vrouwen waren beter vertegenwoordigd in de gevestigde vooroorlogse partijen, zoals de Katholieke Centrumpartij en de Sociaaldemocratische Partij. Slechts een radicale, voornamelijk grootstedelijke eenheid steunde de communistische beweging (die mede geleid werd door de befaamde Rosa Luxemburg, die na een mislukte opstand in Berlijn op brute wijze werd vermoord).

Het feminisme ontbeerde een toegewijde vrouwenbeweging van het soort dat in de jaren zestig en zeventig zou opkomen.⁵ In de politiek, cultuur en maatschappij van de Weimarrepubliek deed de ‘vrouwenkwestie’ zich in vagere, meer tegenstrijdige gedaantes gelden, bijvoorbeeld in de vorm van georganiseerde campagnes over prostitutie, anticonceptie, seksueel genot, welzijnshervormingen, arbeidsomstandigheden en hulp aan Duitse vluchtelingen uit gebieden die het land door het Verdrag van Versailles was kwijtgeraakt. De beweging die haar eendracht had

ontleend aan de strijd om stemrecht te verwerven, verloor zich nu in een overdaad aan campagnes. Sommige, bijvoorbeeld campagnes die ijverden voor seksuele bevrijding en seksuele experimenten, waren explosief vernieuwend; deze campagnes waren vaak een bron van controverse: ze wekten de woede van rechts terwijl links er alleen maar meer moed uit putte.

Vrouwenorganisaties beweerden vaak apolitiek te zijn, maar in feite waren hun opvattingen over vrouwelijke of gezinswaarden veel meer dan alleen maar *windowdressing* in het nationale parlement. Deze waarden definieerden op een hoogst opdringerige, vaak tot onenigheid leidende wijze wat het betekende om Duits te zijn. De vrouwenafdeling van de Deutsche Kolonialgesellschaft had lang gestreden tegen rassenvermenging van Duitsers in het buitenland, en de Deutscher Hausfrauenbund leerde jonge vrouwen hoe ze een echt Duits huishouden moesten opzetten, dat gebruikmaakte van bedienden, met Duitse producten werd bevoorrad en op wetenschappelijke wijze werd geleid door een onwrikbaar patriottische huisvrouw met een smetteloze schort voor.⁶ Er waren ook tegengestelde trends, bijvoorbeeld het werk van de Bund für Mutterschutz und Sexualreform, die ongehuwde moeders hielp en tehuizen voor alleenstaande vrouwen en hun kinderen beheerde. Maar ook binnen deze radicale beweging van voor de Eerste Wereldoorlog bestond een kern van mannen en vrouwen met een medische opleiding, die in toeneemende mate hun toevlucht zochten bij de ‘rassenwetenschap’ om problemen die vrouwen betroffen, aan te pakken.

In de jaren twintig kregen gewone Duitsers meer individuele vrijheid en een groter aandeel in de politieke macht. Vrijheid van expressie, vrije tijd, mobiliteit, handel, toegang tot het overheidsapparaat: op al deze terreinen was er sprake van betere toeganke-

lijkheid. Tegelijkertijd brachten de radio, tijdschriften en de auto het tempo van de stad, en vaak ook de lawaaierigheid ervan, naar het platteland. Maar het bleek allemaal meer te zijn dan de meeste Duitsers wensten. Te midden van de chaos en onzekerheid van de moderniteit en de democratie, werd het herstellen van de orde en van tradities een steeds aantrekkelijker streven. Contrarevolutionaire bewegingen namen de broze republiek onder vuur. Ontevreden patriotten en van alle macht beroofde monarchisten weigerden Duitslands nederlaag te accepteren en zetten hun koppige loopgravenoorlog voort, die nu op straat in Duitsland werd uitgevochten, gericht tegen nieuwe vijanden: het rode spook van het communisme en de ‘novembercriminelen’ van Weimar – degenen die de wapenstilstand in november 1918 hadden ondertekend – die ‘Duitsland een dolkstoot in de rug hadden gegeven’. Oud en nieuw rechts gaven de omstandigheden aan het thuisfront, en niet het oorlogsfront, de schuld van de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog, en het thuisfront werd hoofdzakelijk samengevat aan de hand van twee beelden: dat van de vrouwelijke martelaar, uitgemergeld als gevolg van de geallieerde blokkade waardoor de voedselaanvoerlijnen naar Duitsland waren doorgesneden, en dat van de Joodse burger, die op stereotiepe wijze als een kapitalistische zwendelaar of politicus gekleed ging. Dergelijke mythen en vooroordelen droegen bij tot de politieke polarisatie en de disfunctionele coalities van de fragiele republiek. Impasses werden doorbroken door de roep om steeds weer nieuwe verkiezingen. Duitsers kregen te maken met een vrijwel voortdurende campagne strijd en een uitputtende politieke agitpropcultuur met een grove melange van massale publiciteit en intimidatie, waardoor ze telkens weer naar de stembus moesten. In de periode tussen 1919 en 1932 probeerden

21 verschillende coalitieregeringen te regeren. Het was in dit Duitsland – met alle strijd en onzekerheid als gevolg van constante verkiezingscampagnes, op hol geslagen inflatie en de ontregelende en opwindende vooruitzichten van de moderniteit – dat de meeste vrouwen die een bijdrage zouden leveren aan Hitlers genocideprogramma volwassen werden.

De extreme draai van Duitse vrouwen naar rechts⁷ begon niet met de nazipartij. Bij het stemmen op een van de 30 officiële partijen van de Weimarperiode sloten de meeste vrouwen zich aan bij de conservatieve meerderheid, maar niet in onevenredige mate bij de nazipartij, ook niet toen de populariteit van de nazipartij bij de verkiezingen van 1932 een piek bereikte. Voor conservatieve vrouwen was de nazipartij feitelijk de minst aantrekkelijke keuze, aangezien de nazi's vrouwen niet als lid accepteerden en vrouwen niet op de kieslijst plaatsten. De moderne vorm van 'politiek' bedrijven, vanuit de bierhal de straat op, was een mannaangelegenheid. Aan het einde van de jaren twintig mochten vrouwen wel meelopen in demonstraties en in uniform lopen, maar paraderen voor de Führer zelf was er niet bij. In de officiële geschiedenisboeken van de nazipartij werden de 'rode swastikazusters', zoals verpleegsters die stormtroepers verzorgden genoemd werden, op sentimentele wijze vereeuwigd: in de vroege dagen van de nazistrijd vloeide er veel bloed en deze verpleegsters van de beweging moesten veel wonden behandelen. Vrouwen die de nazibeweging in de jaren twintig steunden, werden geïdealiseerd als verzorgsters en kregen alleen ondergeschikte taken toegewezen. Toch voelden sommige vrouwen zich aangetrokken tot Hitlers beweging en een aantal van hen vormde op eigen initiatief ondersteunende organisaties, zoals de *Frauenkampfbund* (1926) die streefde naar de sociale en politieke integratie van

vrouwen in de nationale gemeenschap. Duitse vrouwen die zich achter Hitlers zaak schaarden, droegen hun steentje bij in het stemhokje, op partijkantoren en thuis. Een vroege activiste vertelde over vrouwen die door de nazipartij tot politiek bewustzijn kwamen en over de rol die ze speelden bij de eerste schermutse-lingen en de verkiezingen:

Vrouwen konden niet afzijdig blijven⁸ in deze strijd, want die ging ook om hun toekomst, en de toekomst van hun kinderen. [...] Toen hoorden we de eerste nationaalsocialistische spreker. We luisterden. We gingen naar nog meer bijeenkomsten. We hoorden de Führer. [...] Mannen stonden in de voorste gelede- ren. De vrouwen vervulden stillerjes hun plicht. Moeders luis- terden op menig nachtelijk uur naar terugkerende voetstappen. Menige vrouw tuurde Berlijns donkere straten af, op zoek naar haar man of zoon die zijn bloed en zijn leven waagde in de strijd tegen de ondermensen. Menige folder werd gevouwen zodat SA- mannen die in een brievenbus konden stoppen. Menig waarde- vol uur werd besteed in keukens en kamers van de SA. Er werd aldoor geld ingezameld. Het nieuwe geloof werd van mond tot mond verspreid. Geen weg was te lang, geen dienst voor de par- tij te gering.

Hoewel Duitse vrouwen de nazibeweging actief steunden, kun- nen ze er niet van worden beschuldigd⁹ dat ze Hitler door hun stemgedrag aan de macht hebben geholpen. Hitler werd niet de- mocratisch gekozen; hij werd tot kanselier benoemd door een complot van oudere mannen van de elite die dachten dat ze de omhooggevallen jonge man konden gebruiken om links te ver- morzelen en de conservatieven weer aan de macht te brengen.

Zodra Hitler in functie was,¹⁰ buiten hij en zijn aanhang elke gelegenheid en alle mazen in de wet uit om Duitsland te transformeren in een eenpartijdictatuur en een raciaal exclusieve natie. Burgerrechten werden in februari 1933, nog geen maand na Hitlers aantreden, opgeschort, en politieke tegenstanders werden opgepakt en in gevangenissen of het pas opgerichte concentratiekamp in Dachau opgesloten. Vakbonden werden ontbonden, Joodse winkels werden geboycot, boeken werden verbrand. Het volledige overheidsapparaat werd 'gerestaureerd', waarbij al diegenen die niet van arische afkomst waren, gedwongen 'met pensioen' gingen. Tot de vervolgdgen behoorden ongeveer 8000 vrouwelijke communisten, socialisten, pacifisten en 'asociale' vrouwen.¹¹ In maart 1933 werd Minna Cammens, die als vertegenwoordigster van de sociaaldemocraten in het parlement had gezeten, gearresteerd wegens het verspreiden van antinazistische pamfletten. Tijdens haar verhoor en detentie werd ze door de Gestapo vermoord. Ook vrouwelijke leden van de communistische partij werden gearresteerd en vermoord, of werden opgehangen aangetroffen in hun cel. De werkinrichting Moringen werd getransformeerd tot het eerste kamp in het Reich met vrouwelijke gevangenen, onder wie Jehova's getuigen die tegen oorlog waren en weigerden Hitler als hun opperste verlosser te accepteren. Lina Haag en andere vrouwen van prominente leden van de Duitse Communistische Partij werden tegelijk met hun man gearresteerd. Toen de Gestapo Haag tijdens lunchtijd escorteerde door de gangen van haar appartementengebouw, sloten haar burens hun deuren 'zeer stilletjes en behoedzaam'.¹² Haag bracht vijf jaar in gevangenissen en kampen door. Wegkwijnend in een isoleercel in Stuttgart hoorde ze het wanhopige gefluister van een gevangene die ter dood was veroordeeld. Een

andere keer klonk er doordringend gegil door de gevangenis-
muren heen terwijl een dronken nazibewaker een bekend liedje uit
die tijd zong met een bloedstollend refrein: 'Als je gaat, zeg dan
zachtjes vaarwel.'¹³

De toename van het aantal vrouwelijke gevangenen¹⁴ beteken-
de ook een toename van het aantal vrouwelijke bewakers, die ge-
rekruteerd werden uit de vrouwenorganisatie van de nazipartij,
de NS-Frauenschaft. Vrouwelijk medisch personeel werd ook in-
gezet in kampen; tegen het einde van de oorlog bestond ongeveer
een tiende van al het kamp personeel uit vrouwen. Ten minste
3500 vrouwen werden opgeleid tot concentratiekampbewaker,
de meeste in Ravensbrück, vanwaar ze werden overgeplaatst naar
verschillende kampen, waaronder Stutthof, Auschwitz Birkenau
en Majdanek. Degenen die zich vrijwillig meldden voor het gru-
welijke werk, zagen deze massavernietigingsoorden als werkgele-
genheid met ontplooiingskansen. Het uniform maakte indruk,
het werk werd goed betaald en het vooruitzicht om macht te
kunnen uitoefenen was aantrekkelijk. Sommige vrouwen die
kampbewaker werden, hadden zelf een crimineel verleden of za-
ten in een gevangenis van het Reich en vervulden daar bewa-
kingstaken als manier om in het nazisysteem gerehabiliteerd te
worden. Tijdens de oorlog werden veel vrouwen tot dit soort
diensten verplicht als vorm van dwangarbeid.

Wanneer vrouwelijke gegadigden hun training hadden vol-
tooid, de eed hadden afgelegd en in het kampstelsel waren opge-
nomen, waren er onder hen maar heel weinigen die de gevangenen
die ze onder hun hoede hadden, op een humane manier behandel-
den. Kampbewaaksters in Neuengamme¹⁵ stonden bekend om
hun schrille geschreeuw en het mishandelen van gevangenen. Ge-
vangenen zullen deze 'disciplinerings' eerder als willekeurige ter-

reurdaden hebben ervaren, daden die des te verontrustender waren omdat ze door vrouwen werden begaan.

Ook buiten de kampen kwelden vrouwen andere vrouwen. Categorieën gevangenen werden met opzet vaag en rekbaar omschreven. Iedereen kon worden aangegeven als lijntrekker, saboteur, outcast of 'asociaal' persoon. Een vrouw die op een dag een bakkerij binnenging en haar burens met het 'Heil Hitler' groette dat ze verwachtten, werd naderhand door de Gestapo ondervraagd. 'Asocialen' – zwervers, kruimeldieven, prostituees, het 'schorem' dat de Duitse straten bevuilde en een smet wierp op het stralende imago van arische schoonheid – werden opgepakt en zelfs gesteriliseerd of vermoord. Een dictatuur heeft geen grootschalige geheime politiemacht nodig wanneer iemands bureau¹⁶ bereid zijn de surveillancetaak van het regime op zich te nemen, uit angst, conformisme, fanatisme of wrok. Persoonlijke en politieke rekeningen kunnen op deze manier vereffend worden. De kwetsbaarste leden van de maatschappij, de mensen in de marge, kunnen gemist worden.

Hitler verkondigde dat vrouwen zowel binnenshuis als in de beweging een plaats hadden. Tijdens de massale nazibijeenkomst in Neurenberg in 1934 bediende hij zich van typerende krijgsretoriek: 'Wat de man aan heldenmoed inzet op het slagveld, offert de vrouw in eeuwig geduldige toewijding, in eeuwig geduldig lijden en verdragen,'¹⁷ verklaarde hij. 'Elk kind dat zij ter wereld brengt, is een gevecht, een gevecht dat zij levert voor het voortbestaan van haar volk. Want juist hierdoor hebben wij de nationalistische volksgemeenschap een vaste basis gegeven, doordat miljoenen vrouwen onze loyaalste, fanatieke medestrijders werden.' In redevoeringen in 1935 en 1936 voor de NS-Frauenschaft verkondigde Hitler dat een moeder van vijf, zes of zeven kinderen